

Anna Odrzywolska

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

ORCID 0000-0003-2833-7820

Włoski medyk Johannes Baptista Montanus (1489–1551) – jego działalność w Padwie, metody diagnostyczne i terapeutyczne oraz spuścizna naukowa

Italian Physician Johannes Baptista Montanus (1489–1551) – His Activity in Padua, Diagnostic and Therapeutic Methods, and Scientific Legacy

Using the sources written by Johannes Baptista Montanus (1489–1551), by his students, and the existing historiography, the article aims to determine what role this Italian physician played in the development of diagnostic and therapeutic procedures, to what extent he is rightly considered the creator of clinical medicine, who were his mentors, and what were the methods of diagnosis and treatment he employed. Montanus was a professor at the University of Padua, and he has earned an ineffaceable place in the history of this university, where medicine was taught at a high level. At the same time, he worked as the head of St. Francis hospital. He was known for combining theoretical and practical knowledge in teaching at university. This method has become a permanent element of the teaching of medicine in Europe. He discussed the patient's symptoms, then made a diagnosis, and recommended appropriate therapy directly at the patient's bed, where the so-called *consilia* were held. This scheme of diagnostic and therapeutic procedure was named after him the '*Collegium Montani*' and found many supporters among students who made notes while standing by the patient's bed. The *Consilia* were later printed, and thus the treatments recommended and used by Montanus can be analyzed. Walenty Sierpiński of Lublin (also known as Valentinus Lublinus, b. 2nd half of the 16th century– d. before 1600) was among a large group of Montanus's students. His merits include collecting, organizing and then publishing his master's lectures. Considered to be Montanus's most important work, *Consultationum medicinalium Centuria prima*, was published by Walenty of Lublin in Venice in 1554 (*ex officina Erasmiana*), and it contains one hundred pieces of medical advice given to one hundred patients. A few years later, a continuation of this work (*Consultationum medicinalium Centuria secunda*, ed. by Johannes Crato, Venice 1559) was published, containing further one hundred recommendations. Montanus was a promoter of physical examination as a method of

obtaining knowledge about the patients' health. He was regarded as a follower of Galen, Rhazes, and Avicenna and published critical studies on their treatment methods.

Keywords: Johannes Baptista Montanus, Walenty Sierpiński of Lublin, *Consultationum medicinalium*, medical history

Słowa kluczowe: Johannes Baptista Montanus, Walenty Sierpiński z Lublina, *Consultationum medicinalium*, historia medycyny

Przedmiotem badań stanie się postać słynnego włoskiego medyka Johannesesa Baptisty Montanusa (wl. Gian Battista da Monte lub Giovanni Battista da Monte) (1489–1551), profesora wykładającego na uniwersytecie w Padwie, pracującego równocześnie w szpitalu św. Franciszka w tym mieście oraz prowadzącego dodatkowo prywatną praktykę lekarską. Montanus propagował łączenie teoretycznej wiedzy z zakresu medycyny z badaniem przedmiotowym i stawianiem diagnozy bezpośrednio przy łóżku pacjenta. Metoda ta weszła do powszechnego użytku, uzyskując nazwę *collegium Montani*. Montanus ustalał metody leczenia podczas szpitalnych obchodów, które odbywały się w obecności studentów, na bieżąco zapisujących opinie swojego mentora. Te medyczne konsylia zostały utrwalone na piśmie i zachowały się do dnia dzisiejszego m.in. dzięki polskiemu studentowi medycyny Walentemu Sierpińskiemu z Lublina (2. poł. XVI w.–przed 1600), który spisał poglądy medyczne Montanusa, zebrał jego porady, uporządkował je, nadał im spójną formę, a następnie wydał drukiem. Pomimo tego, że Walenty z Lublina wydał kilkanaście dzieł Montanusa, w nauce polskiej postaci włoskiego medyka nie zostało poświęcone dotąd osobne studium.

Celem badawczym będzie ustalenie, na jakich autorytetach medycznych się wzorował ten włoski lekarz, jaki sposób leczenia stosował i na ile praktykowane przez niego metody lecznicze były nowatorskie, w jaki sposób zapisał się w historii medycyny, jakie miał osiągnięcia w zakresie rozwoju postępowania diagnostyczno-terapeutycznego, jakie stanowisko zajmują historycy. Realizację celu będę próbowała przeprowadzić przez analizę materiału źródłowego pozostawionego przez uczniów Montanusa i jego samego oraz w oparciu o literaturę przedmiotu.

Zasadne jest przybliżenie specyfiki nauczania medycyny w Padwie. Zapoznanie się z programami nauczania oraz z metodami przyswajania przez studentów wiedzy z zakresu medycyny teoretycznej i praktycznej w okresie, kiedy pracował tam Montanus, pozwoliło zbudować pełniejszy obraz jego postaci, a przede wszystkim umożliwiło przyjrzenie się wprowadzaniu w XVI w. do codziennej praktyki leczniczej wiedzy spajającej teorię z praktyką. W oparciu o opinie historyków oraz własną analizę materiału źródłowego podjęłam próbę prześledzenia roli Montanusa w rozwoju metod diagnostycznych i terapeutycznych.

Podstawą źródłową będą rozprawy autorstwa Montanusa oraz dzieła wydane drukiem przez jego uczniów, w tym tom *Consultationum medicinalium*, wydany przez Walentego z Lublina w Wenecji w 1554 r. w oficynie Erasmiana¹. Dzięki analizie tego materiału można

1 J.B. Montanus, *Consultationum medicinalium. Centuria prima*, wyd. W. Sierpiński z Lublina, Venetiis 1554 i 1556.

uzyskać wiele cennych informacji na temat problemów zdrowotnych i jednostek chorobowych, z którymi zgłaszali się pacjenci do włoskiego medyka. Spróbuję ustalić, jakie sposoby leczenia propagował Montanus, czy starał się łączyć wiedzę z zakresu medycyny teoretycznej z medycyną praktyczną. Porady lekarskie zawierają nie tylko przypadki chorobowe, z którymi Montanus zetknął się osobiście w trakcie swojej codziennej praktyki lekarskiej. Wśród konsultacji medycznych znalazły się również takie, które były odpowiedzią na listy do włoskiego medyka od chorych, którzy opisywali swoje dolegliwości i oczekiwali porady medycznej w formie pisemnej². Interesować mnie będzie również stanowisko historyków, którzy przedmiotem swoich badań uczynili historię medycyny okresu włoskiego renesansu albo bezpośrednio postać Montanusa.

Pochodzący z Werony Johannes Baptista Montanus (1489–1551) interesował się nie tylko medycyną, lecz również biologią, chemią, archeologią i literaturą. Zanim trafił na padewski uniwersytet, odbył praktykę medyczną w Brescii, następnie nauczał na Uniwersytecie w Ferrarze. Odwiedził Rzym i Neapol, przez pewien czas przebywał także w Wenecji i w rodzinnej Weronie. Do Padwy przeniósł się w 1539 r. Początkowo wykładał medycynę praktyczną na tamtejszym uniwersytecie, a od 1543 r. medycynę teoretyczną. Pobierał pensję w wysokości 500 florenów, która następnie – po przejściu na stanowisko profesora medycyny klinicznej – została mu podwyższona do 700 florenów³.

Uczelnię w Padwie wybrał Montanus nieprzypadkowo. Uniwersytet ten uznawany był wówczas za najlepiej rozwinięty i zaliczany do najpopularniejszych w Europie. Podobnie jak boloński, wyróżniał się tym, że studenci wybierali spośród siebie rektorów i mieli wpływ na dobór nauczycieli. W 1518 r. przeszedł gruntowną przemianę – zmienił się skład osobowy wykładowców, a nowi zatrudnieni przez Senat Wenecji, zaczęli nauczać medycyny w duchu humanizmu. Od 1528 r. specjalna komisja – *Riformatori dello studio di Padova* – sama wyznaczała wykładowców, którzy w danym roku akademickim mieli pro-

Ryc. 1. Johannes Baptista Montanus (1489–1551) (Źródło: it.m.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Battista_Monte [dostęp 13.12.2020] [This file is made available under the Creative Commons CC0 1.0 Universal Public Domain Dedication]).

- 2 Więcej na temat tej formy leczenia na odległość pisałam w: A. Odrzywolska, *Praktyka leczenia korespondencyjnego w pol. XVI w. (na podstawie listów medyków włoskich do polskich pacjentów)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2022, t. 66 (w druku).
- 3 M. Panetto, *Medicina a Padova nei secoli: Giovanni Battista Da Monte e l'insegnamento clinico*, ilbolive.unipd.it/it/news/medicina-padova-nei-secoli-giovanni-battista-monte [dostęp 03.12.2020].

Ryc. 2. Johannes Baptista Montanus (1489–1551) (Źródło: commons.wikimedia.org/wiki/File:Johannes_Baptista_Montanus.jpg [dostęp 13.12.2020] [This work is in the public domain]).

torom medycyny praktycznej. Wygłaszał autonomiczne sądy, podważał poglądy medyczne autorytetów okresu starożytnego. Przeprowadził krytyczną analizę dzieł medycznych rzymskiego medyka greckiego pochodzenia Claudiusa Galena (130–200), perskiego lekarza, alchemika i filozofa Rhazesza (Abu Bakr Muhammad ibn Zakarijja ar-Razi, 865–925) oraz perskiego lekarza Awicenny (Ibn Sina, 980–1037). Wydawał rozprawy naukowe,

wadzić konkretne przedmioty. Ten wybór zatwierdzany był następnie przez Senat Wenecji. W dniu rozpoczęcia nowego roku akademickiego rektor podczas mszy w katedrze zapoznawał studentów z aktualnym stanem osobowym profesorów, omawiał program nauczania oraz plan zajęć. Wykładowcy w sposób autonomiczny układali program nauczania z własnego przedmiotu, wywierali też zasadniczy wpływ na dobór lektur, które mieli sobie przyswoić studenci⁴.

Nauczanie medycyny według zasad humanistycznych nastąpiło w Padwie po zatrudnieniu Niccolò Leoniceno de Ferrara (1428–1524). Ten włoski humanista w 1464 r. przeniósł się na stałe na uniwersytet do Ferrary, gdzie zetknął się z nim Montanus, będący wówczas na początku swojej drogi naukowej⁵. Fakt, że Montanus był zwolennikiem metod badawczych tego uczonego już od czasów pobytu na uniwersytecie w Ferrarze, nie pozostał bez wpływu na jego własne zainteresowania naukowe⁶. Montanus – podobnie jak Leoniceno – był propaga-

- 4 D. Quirini-Popławska, K. Frankowicz, *Dzieła XVI-wiecznych padewskich profesorów prawa, filozofów i filologów w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej oraz ich proveniencja*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” t. 27, 2018, s. 11; B. Bertolaso, *Ricerche d'archivio su alcuni aspetti dell'insegnamento medico presso la Università di Padova nel cinque e seicento*, „Acta Medicae Historiae Patavina” r. 6, 1959–1960, s. 20; A. Favaro, *Indici dei Rotuli dello Studio di Padova*, Venezia 1922, s. 15–18.
- 5 G. Cristofolini, *Niccolò Leoniceno (1428–1524)*, onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/9780470015902.a0028953 [dostęp 12.03.2021]. Autor stoi na stanowisku, że ten włoski humanista i lekarz: „Leoniceno was a pioneer in combining the humanistic mentality with practical medicine and natural science, giving origin to scientific humanism. Scientific humanism had its grounds in critical reading and reevaluating ancient Greek and Latin classics compared with their Medieval interpretation and corruption. Leoniceno was an innovator of Medicine, pursuing a rational approach combined with the essence of Galenic teaching”. Zob. także: Jerome J. Bylebyl, *Leoniceno Nicolò*, www.encyclopedia.com/people/medicine/medicine-biographies/nicolo-leoniceno [dostęp 12.03.2021].
- 6 R.A. Rebollo, *A Escola Médica de Pádua: medicina e filosofia no período moderno [The Paduan School of Medicine: medicine and philosophy in the modern era]*, „História, Ciências, Saúde-Manguinhos” t. 17, 2010, nr 2, s. 309–310.

komentując koncepcje tych antycznych uczonych⁷. Jeszcze piętnaście lat po śmierci Montanusa studenci medycyny studiujący na uniwersytecie w Padwie korzystali z wydanych przez niego aforyzmów Hipokratesa⁸, a w notatkach Juliusa Palmariusa (1543–1591), dawnego studenta, zachowały się tabele Montanusa na temat gorączki⁹.

Uniwersytet w Padwie, w którym Montanus zdobył autorytet dzięki swoim metodom nauczania, zasłynął przede wszystkim ze studiów medycznych i nauki anatomii, które stały tutaj na bardzo wysokim poziomie. Medycyny nauczano w Padwie co najmniej od końca XIV w. w ramach funkcjonowania *Universitas Artistarum*. Dzięki przychylności władz Republiki Weneckiej w 1533 r. do studiów uniwersyteckich włączono naukę botaniki i ziołolecznictwo, które dały podstawy pod rozwój farmakologii¹⁰. Aby podnieść poziom nauczania na kierunku medycznym w 1543 r., a więc wówczas, kiedy pracował tam Montanus, oddano do użytku uniwersytecką klinikę. Dzięki staraniom Montanusa, Francesca Bonafede i innych w 1545 r. otwarto tam uniwersytecki ogród botaniczny, który został udostępniony do użytku publicznego. Natomiast w 1594 r., już po jego śmierci, zbudowano specjalne pomieszczenie (*theatrum*), gdzie przeprowadzane były publiczne sekcje zwłok mające na celu praktyczną naukę anatomii¹¹.

W kontekście działalności naukowej Montanusa na uniwersytecie w Padwie zasadne będzie przybliżenie procesu przyswajania wiedzy medycznej przez studentów w okresie, kiedy tam pracował. Niewątpliwą zaletą tych studiów była możliwość odbycia praktyki medycznej, której ukończenie z pozytywnym skutkiem dawało licencję uprawniającą do wykonywania zawodu lekarza. W programie nauczania studiów medycznych realizowanym w Padwie przedmioty zostały podzielone na teoretyczne, praktyczne oraz filozoficzne. Te trzy dyscypliny były realizowane przed obiadem i wchodziły w zakres przedmiotów obowiązkowych. Bartolo Bertolaso, badający program studiów prowadzonych na Uniwersytecie w Padwie, stał na stanowisku, że medycyna teoretyczna *Ad theoreticam ordinaria medicina* była traktowana jako najważniejsza gałąź nauki medycyny i jako taka znajdowała się w planie z samego rana. Przeznaczano na nią dwie godziny, zajęcia prowadzone były przez dwóch profesorów, specjalistów w dziedzinie medycyny teoretycznej¹². Na pierwszym roku w ramach przyswajania zagadnień z zakresu medycyny teoretycznej czytano księgę pierwszą *Kanonu medycyny* autorstwa Awicenny, w której została omówiona teoria czterech żywiołów, czterech pór roku i czterech temperamentów. W tej księdze Awicenna zamieścił też treści poświęcone przyczynom powstawania chorób, sposobowi

7 P.F. Grendler, *The Universities of the Italian Renaissance*, Baltimore 2004, s. 342; A. Wear, *Explorations in Renaissance Writings on the Practice of Medicine*, [w:] *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, red. A. Wear, R.K. French, I.M. Lonie, Cambridge 1985, s. 135–140; M. Panetto, op. cit., *passim*; T. Joutsivu, *Scholastic Tradition and Humanist Innovation. The Concept of Neutrum in Renaissance Medicine*, Helsinki 1999, s. 6 i nn.

8 G.B. da Monte, *Expectatissimae in primam et secundam partem Aphorismorum Hippocratis lectiones, summa cura collectae: Exactissimaque diligentia recognitae, ad medicinae studiosorum usum*, Venetiis 1555.

9 H.S. Murphy, *Reforming Medicine in Sixteenth Century Nuremberg*, Berkeley 2012, s. 124, 146.

10 D. Quirini-Popławska, *Środowisko naukowe Uniwersytetu Padewskiego w okresie studiów Klemensa Janickiego*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” R. 27, 2017, nr 2, s. 55–56.

11 P. Gach, *Padwa (Padova): Uniwersytet*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 1108. W drugiej połowie XVII w. oddzielono chirurgię od anatomii i każdy z tych przedmiotów był nauczany przez innego wykładowcę. Program studiów był przygotowany w ten sposób, że nauka tych przedmiotów odbywała się przez cały styczeń rano, a niekiedy po południu. Były to zajęcia, które za każdym razem przyciągały reszcie studentów.

12 B. Bertolaso, op. cit., s. 1–15; R.A. Rebollo, op. cit., s. 311; I.Ph. Tomasini, *Gymnasium patavinum*, wyd. E. Cortese, D. Maffei, Bologna 1986 (*Biblioteca di Storia della Scuola e delle Università*, 33), s. 293–332.

badania za pomocą pulsu i stawianiu diagnozy na podstawie moczu. Znalazła się tam również analiza teorii Galena, dotycząca roli w życiu i zdrowiu człowieka takich czynników, jak powietrze, sen, czuwanie, praca, odpoczynek, ruch, emocje¹³. Na drugim roku w programie tego przedmiotu były *Aforyzmy* Hipokratesa, a na trzecim studenci przyswajali sobie *Tegni* Galena.

Drugi blok tematyczny realizowany w godzinach porannych składał się z dwóch godzin nauczania medycyny praktycznej. W zakres tematyczny tego działu wchodził *De febribus* z czwartej księgi *Kanonu medycyny* Awicenny. Na drugim roku studiowano *De morbis particularibus a capite usque cor*, czyli o chorobach dotyczących narządy wewnętrzne położone na odcinku od głowy do serca. Studenci trzeciego roku omawiali objawy chorobowe organów wewnętrznych rozmieszczonych poniżej serca. W ramach kursu medycyny praktycznej zapoznawano się również z terapią arabską przez analizę rozdziału dziewiątego z *Liber ad Almansorem* Rhazesza w zakresie odnoszącym się do dolegliwości ze strony kończyn¹⁴.

W godzinach popołudniowych odbywały się zajęcia dodatkowe, prywatne i nadobowiązkowe. Blok popołudniowy również zaczynał się od nauki medycyny teoretycznej, tak zwanej nadzwyczajnej. Nauka ta trwała dwie godziny, była wykładana przez profesora, specjalistę w tej dziedzinie. Przy czym program z zakresu medycyny nadzwyczajnej był przyswajany przez studentów w odwrotnej kolejności niż ten realizowany w bloku zajęć podstawowych. A zatem na pierwszym roku analizowano *Tegni* Galena, na drugim roku *Aforyzmy* Hipokratesa, a na trzecim roku księgę pierwszą *Kanonu medycyny* Awicenny.

Dzień zajęć kończył blok nadzwyczajny medycyny praktycznej. I tutaj również zamieniono kolejność. Na pierwszym roku omawiano i komentowano księgę czwartą *Kanonu medycyny* Awicenny, a dopiero w następnej kolejności księgę dziewiątą *Liber ad Almansorem* Rhazesza. W ramach medycyny praktycznej na zajęciach dodatkowych na drugim roku studiów analizowano *De morbis particularibus a capite usque ad cor*. Zaś na trzecim roku *De morbis particularibus a capite usque a corde infra* oraz ponownie księgę dziewiątą *Liber ad Almansorem* Rhazesza¹⁵.

Podczas tych prywatnych zajęć realizowana była tematyka powiązana z badaniami naukowymi profesorów i z zainteresowaniami studentów. Ich celem było rozszerzenie wiedzy, którą studenci nabywali podczas zajęć odbywających się przed obiadem. Należy też zakładać, że możliwa była większa swoboda w doborze tematyki. Uzupełnieniem nauki medycyny praktycznej była znajomość księgi trzeciej Awicenny (*Ad lecturam tertii libri Avicennae*). W ramach analizy tej rozprawy naukowej omawiano takie zagadnienia, jak gorączka oraz choroby poszczególnych układów i narządów. W Padwie kładziono duży nacisk na praktyczną naukę zawodu medyka, z czego słynął ten ośrodek naukowy¹⁶. Mon-

13 A. Czermiński, *Avicenna*, Warszawa 1953, s. 65; J. Reychman, *Avicenna w Polsce*, [w:] *Avicenna. Abu Ali ibn Sina*, red. A. Zajączkowski, Warszawa 1953, s. 189–190, 200; B. Skarżyński, *Avicenna jako lekarz i przyrodnik*, [w:] *Avicenna. Abu Ali ibn Sina*, s. 152–153.

14 J.J. Bylebyl, *The School of Padua: Humanistic Medicine in the Sixteenth Century*, [w:] *Health, Medicine, and Morality in the Sixteenth Century*, red. Ch. Webster, Cambridge 1979, s. 339.

15 Ch. B. Schmitt, *Thomas Linacre and Italy*, [w:] *Essays on the Life and Work of Thomas Linacre c. 1460–1524*, red. F. Maddison, M. Pelling, Ch. Webster, Oxford 1977, s. 57–58.

16 N. Siraisi, *Medieval and Early Renaissance Medicine, An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago 1990, s. 72. Studenci studiujący medycynę na Uniwersytecie Padewskim mieli również możliwość przyswajania teoretycznej medycyny nadzwyczajnej w dni świąteczne (*Ad theoricam extraordinariam medicina diebus festis*). Był

tanus prowadząc zajęcia najpierw z zakresu medycyny praktycznej, a następnie z medycyny teoretycznej, realizował główne zręby programu nauczania na kierunku medycznym. Dodatkowo jego atutem było doświadczenie nabrane podczas pobytu na uniwersytecie w Ferrarze oraz dobra znajomość dzieł autorytetów medycznych z poprzednich wieków. A jak zostało zaprezentowane powyżej, program studiów medycznych na Uniwersytecie w Padwie w XVI w. opierał się głównie na opracowaniach okresu antycznego, które w następnych wiekach zostały skomentowane przez uczonych z kręgu kultury arabskiej.

Na rozwój myśli medycznej Montanusa wywarła przemożny wpływ znajomość z Andreasem Vesaliusem (1514–1564), który od grudnia 1537 r. przebywał w Padwie, gdzie otrzymał dyplom ukończenia studiów medycznych z wyróżnieniem i gdzie wkrótce został mianowany profesorem w katedrze chirurgii i w katedrze anatomii. Vesalius nauczał w Padwie anatomii i w ramach medycyny praktycznej przeprowadzał sekcje zwłok w grudniu oraz w styczniu¹⁷. Montanus musiał zetknąć się z nim osobiście między 1539 a 1542 r., zanim ten – na krótko przed wydaniem swojego wielkiego dzieła *De humani corporis fabrica* – opuścił Padwę. Wiele wskazuje na to, że to właśnie przyglądanie się demonstracyjnej metodzie nauczania praktykowanej przez Vesaliusa stało się dla Montanusa inspiracją dla zmiany sposobu uprawiania zawodu medyka – badania symptomów, stawiania diagnozy i wprowadzania konkretnego sposobu leczenia pacjenta. Zasadnym więc jest omówienie choćby w zarysie metod wprowadzonych na padewskim uniwersytecie przez tego uczonego.

Vesalius był przeciwnikiem pogłębiania się specjalizacji wśród medyków. Uważał to zjawisko za szkodliwe dla holistycznego spojrzenia na funkcjonowanie organizmu człowieka i obniżające w konsekwencji skuteczność leczenia. Proponował, by lekarz w ramach leczenia pacjenta łączył trzy podstawowe aspekty związane z praktyką leczenia: dietę, którą dotąd zajmowały się osoby wyznaczone do pielęgnacji, medycynę niezabiegową, czyli przygotowywanie leków, która to czynność wchodziła w zakres obowiązków aptekarzy, oraz medycynę zabiegową, to jest zabiegi chirurgiczne, w których specjalizowali się cyrulicy. Zdaniem Vesaliusa lekarz powinien znać skład i właściwości surowców, z których preparowane były medykamenty, gdyż wiedza taka będzie się przekładać na zwiększenie efektywności leczenia. Krytykował u lekarzy zauważalny zanik wiedzy z zakresu anatomii, czego następstwem był brak umiejętności wykonywania przez nich zabiegów chirurgicznych. Ograniczenie pola działania medyków wyłącznie do leczenia narządów wewnętrznych uznał za wielki błąd w sztuce lekarskiej, gdyż brak znajomości budowy szkieletu, funkcjonowania mięśni, nerwów, żył i tętnic w zasadniczy sposób pozbawiał lekarzy kwalifikacji do podejmowania leczenia. Skrytykował też fakt nauczania anatomii ze starych dzieł, w tym z Galena, któremu zarzucił, że nigdy nie przeprowadził sekcji zwłok

to blok zajęć realizowany dwie godziny po zapadnięciu zmroku, cieszył się najmniejszą popularnością wśród studentów, jak również u wykładowców. Podczas tych zajęć uzupełniano wiedzę, której nie obejmował program podstawowy padewskich studiów medycznych. Zob. R.A. Rebollo, op. cit., *passim*.

- 17 M. Biesbrouck, *Vesaliana. An Updated Vesalius Bibliography Including all Known Publications on Andreas Vesalius (1514–1564) and His Works*, Roeselare 2015, *passim*; M.E. DeBroe, D. Sacré, E.D. Snelders, D.L. De Weerdt, *The Flemish anatomist Andreas Vesalius (1514–1564) and the kidney*, „American Journal of Nephrology” t. 17, 1997, nr 3–4, s. 252–260; P.F. Grendler, op. cit., s. 491; K.S. Jędrzejewski, *Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło*, „Folia Medica Lodziensia” t. 40, 2013, nr 2, s. 170–180; Ch. O’Malley, *Andreas Vesalius of Brussels 1514–1564*, Berkeley, Los Angeles 1964; V. Nutton, *Historical introduction*, [w:] A. Vesalius, *The Fabric of the Human Body: An Annotated Translation of the 1543 and 1555*, wyd. D.H. Garrison, M.H. Hast, Basileae 2014, s. LXXV–CIII.

na człowieku¹⁸. Wydanie przez Vesaliusa w 1543 r. dzieła z zakresu anatomii, liczącego ponad 700 stron i zawierającego więcej niż 300 drzeworytów, w zasadniczy sposób zmieniło postrzeganie tej dziedziny nauki w ówczesnym świecie medycznym¹⁹. Nauczając na Uniwersytecie w Padwie, Vesalius prowadził równoległe wykłady teoretyczne oraz sekcje zwłok z czynnym udziałem studentów. Pokazywał spreparowane zwierzęta oraz tablice anatomiczne, na których prezentował wyniki swoich badań nad anatomią człowieka, a także kompletny ludzki szkielet, który służył za pomoc dydaktyczną podczas sekcji. Vesalius poczynił też wiele nowych spostrzeżeń na temat sposobu dokonywania upustów krwi²⁰. Przyglądanie się tym metodom nauczania z pewnością pozostawiło u Montanusa trwałe ślad w dostrzeganiu korzyści płynących ze znajomości anatomii dla polepszenia efektywności leczenia. Przełożyło się to na jego dalszą praktykę lekarską.

Montanus, podobnie jak Vesalius i inni medycy okresu humanizmu, kładł nacisk na przedmioty o charakterze praktycznym²¹. *Practica medica* oparta o badanie fizykalne pacjenta, a więc obserwację, badanie dotykiem, opukiwanie i osłuchiwanie celem wypracowania oceny stanu ogólnego pacjenta, oceny czynnościowego stanu narządu i jego struktury wewnętrznej będzie w epoce renesansu starała się wypierać średniowieczne pojmowanie roli medyka w procesie leczenia. Efekt tych zmian potwierdza zachowany materiał źródłowy, w którym medycy opisywali przypadki diagnostyczne, z jakimi zetknęli się podczas swojej praktyki lekarskiej. Ten proces przechodzenia do nowych form uprawiania medycyny, w którym coraz bardziej zaczyna być obecna medycyna praktyczna, został niedawno przeanalizowany przez Michaela Stolberga na przykładzie mało znanego za życia czeskiego uczonego, Jerzego Handscha (1529–1578?), który pozostawił po sobie kilka tomów notatek. W tych zapiskach często pojawiają się takie określenia, jak *experientia* i *observatio*²². Handsch zaczął studiować w Padwie rok przed śmiercią Montanusa, nie można zatem odrzucić hipotezy, że zetknął się z nim i to dzięki jego inspiracji oraz uczestniczeniu w jego zajęciach zaczął spisywać notatki z wykładów, fragmenty literatury medycznej oraz własne porady lekarskie.

Do zasług Montanusa w dziedzinie rozwoju medycyny zalicza się łączenie wiedzy teoretycznej i diagnostyki medycznej opartej na obserwacji stanu fizycznego pacjenta, co doprowadziło ostatecznie do stworzenia medycyny klinicznej i włączenia jej do programu studiów medycznych na padewskim uniwersytecie. Synergiczne łączenie wiedzy teoretycznej z wiedzą praktyczną weszło na stałe do europejskiej sztuki medycznej, a Montanus został uznany za uczonego, który położył solidne podstawy pod rozwój tej metody diagnostycznej i sposobu leczenia²³.

18 K. Rowiński, *400-lecie śmierci Andrzeja Wesaliusza*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 10, 1965, nr 3, s. 333–334.

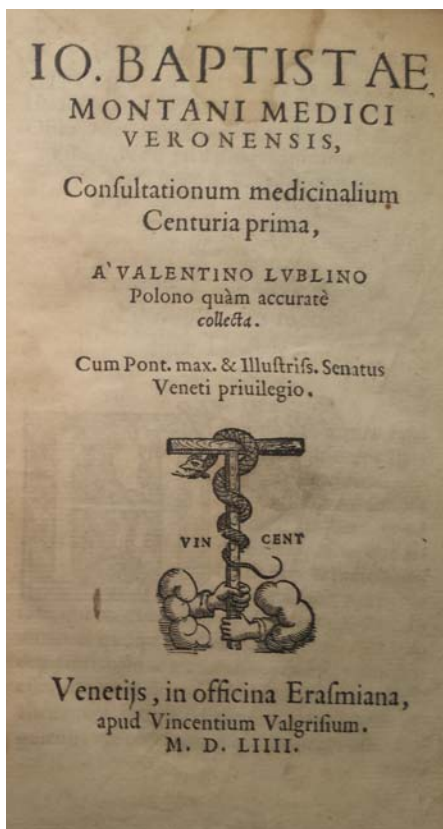
19 D. Margócsy, M. Somos, S.N. Joffe, *The Fabrica of Andreas Vesalius. A Worldwide Descriptive Census, Ownership, and Annotations of the 1543 and 1555 Editions*, Leiden, Boston 2018 (*Medieval and Early Modern Philosophy and Science*, vol. 28), *passim*.

20 K.S. Jędrzejewski, op. cit., s. 172–173, 177–178.

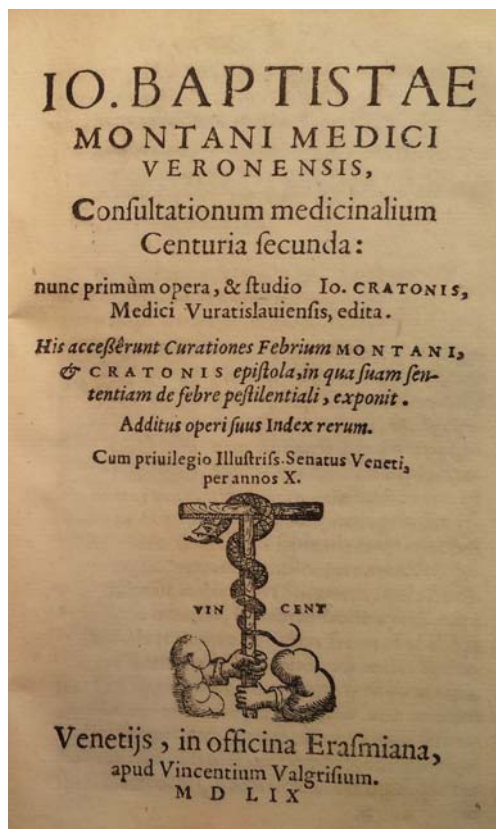
21 H.S. Murphy, op. cit., s. 69.

22 M. Stolberg, *Empiricism in Sixteenth-Century Medical Practice: The Notebooks of Georg Handsch*, „Early Science and Medicine” t. 18, 2013, s. 489–490, 493.

23 P.F. Grendler, op. cit., s. 341–342; K. Nierzwicki, *Warszawski egzemplarz „De humani corporis fabrica” Andreeasa Vesaliusa (Bazylea 1555) ze zbiorów Biblioteki Narodowej: przyczynek do dziejów recepcji anatomii wesalińskiej w Polsce*, [w:] *Dawnych ksiąg niesyty: tom studiów dedykowanych profesorowi Januszowi Tondelowi na siedemdziesiątce urodzin*, red. I. Imańska, A. Wagner, Toruń 2016, s. 184; A. Wear, op. cit., s. 135–140.

Ryc. 3. J.B. Montanus, *Consultationum medicinalium. Centuria prima*, wyd. W. Sierpiński z Lublina, Venetiis 1554 (fot. A. Odrzywolska).

Ryc. 4. J.B. Montanus, *Consultationum medicinalium. Centuria secunda*, wyd. W. Sierpiński z Lublina, Venetiis 1559 (fot. A. Odrzywolska).

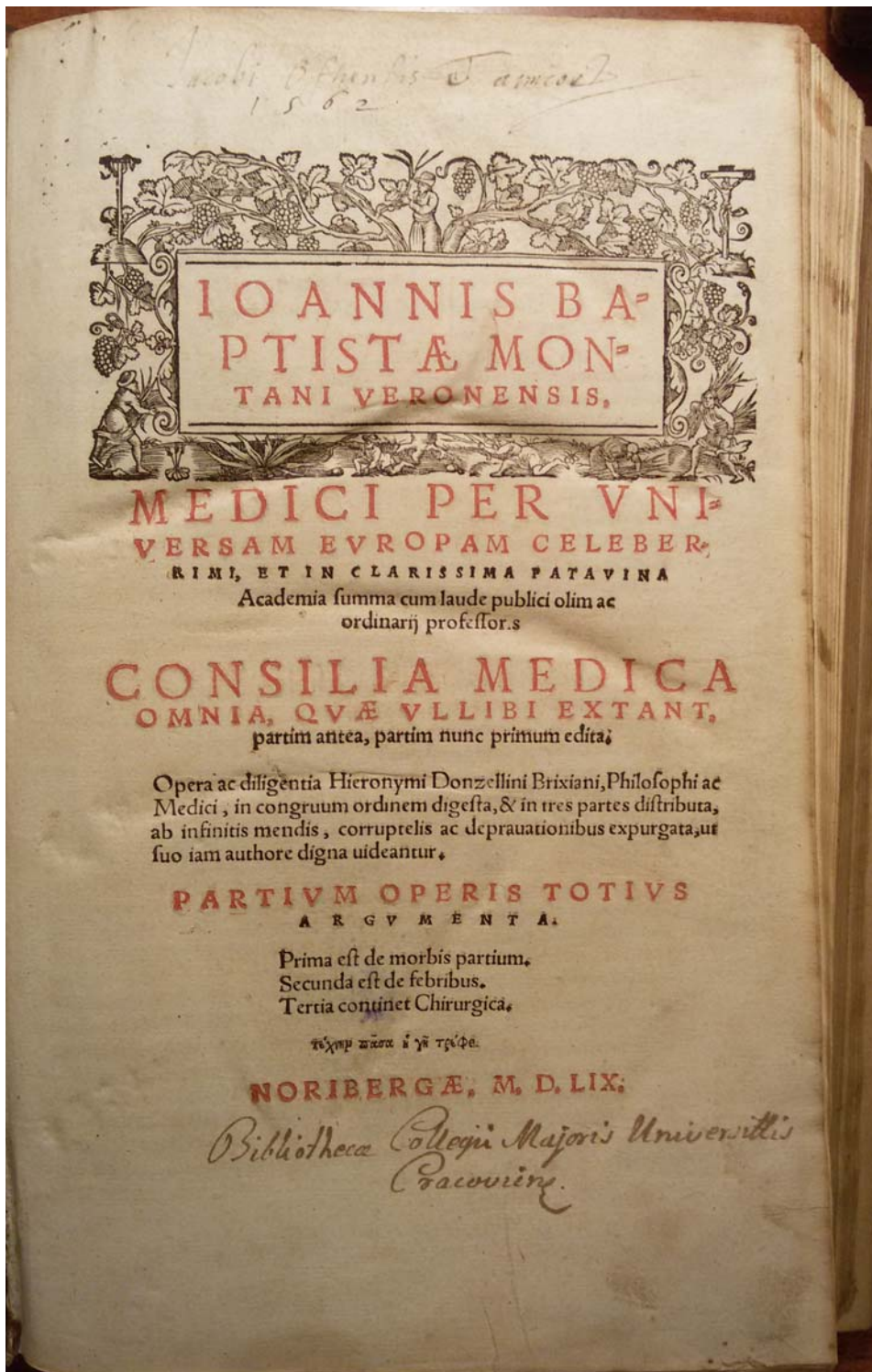
W Padwie pracował Montanus również w szpitalu św. Franciszka (San Francesco), gdzie piastował funkcję ordynatora. I to właśnie tam prowadził zajęcia z zastosowaniem praktyki klinicznej. Początek nauczania Montanusa przy łóżku chorego datuje się na 1543 r.²⁴ Praktyka ta polegała na tym, że przy pacjencie gromadziło się konsylium lekarzy i studenci medycyny. Medycy w ramach badania przedmiotowego przeprowadzali wywiad chorobowy, analizowali stan ogólny chorego i objawy chorobowe. Również w obecności badanego dobierany był sposób leczenia i stosowna farmakoterapia. Owe *collegium Montani*, prowadzone w języku łacińskim, uznane zostało przez niektórych badaczy za nowatorską metodę w medycynie europejskiej²⁵.

Prowadził Montanus również prywatną praktykę lekarską i odwiedzał chorych w ich domach²⁶. W notatkach wspomnianego Handscha znalazły się informacje poświadczające, że studenci byli obecni podczas wizyt domowych u pacjentów wraz ze swoimi profesorami. Przyszli adepci sztuki medycznej przeprowadzali badanie fizykalne – oceniali

24 Z. Domostawski, *Wprowadzenie do medycyny*, Jelenia Góra 2007, s. 36.

25 Por. M. Stolberg, *Empiricism*, s. 497.

26 R.A. Rebollo, op. cit., s. 307 i nn.

*Jacobi B. Montani Jamcoet
1559*

IOANNIS BAPTISTAE MONTANI VERONENSIS,

MEDICI PER UNIVERSAM EUROPAAM CELEBRATISSIMI, ET IN CLARISSIMA PATAVINA Academia summa cum laude publici olim ac ordinarij professoris

CONSILIA MEDICAE OMNIA, QUAE VLLIBI EXTANT,
partim antea, partim nunc primum edita;

Opera ac diligentia Hieronymi Donzellini Brixiani, Philosophi ac Medici, in congruum ordinem digesta, & in tres partes distributa, ab infinitis mendis, corruptelis ac depravationibus expurgata, ut suo iam auctore digna uideantur.

PARTIVM OPERIS TOTIVS ARGVMENTA.

Prima est de morbis partium.
Secunda est de febribus.
Tertia continet Chirurgica.

ἰατρικὰ καὶ χειρουργικά.

NORIBERGAE, M. D. LIX.

*Bibliotheca Collegii Majoris Universitatis
Pracovini.*

Ryc. 5. J.B. Montanus, *Consilia medica omnia*, Noribergae 1559 (fot. A. Odrzywolska).

wygląd chorego, budowę i proporcje ciała, stan psychoemocjonalny, mierzyli jego puls, sprawdzali wygląd moczu, badali palpacyjnie jamę brzuszną, próbowali wykryć nieprawidłowości narządowe lub układowe towarzyszące chorobie. Dzięki takiej praktyce poszerzali wiedzę poprzez obserwację i doświadczenie, doskonaląc umiejętności diagnostyczne i terapeutyczne.

Montanus był autorem bardzo wielu dzieł o tematyce medycznej, najczęściej jednak w jego imieniu prace redagowali i publikowali jego uczniowie lub współpracownicy²⁷. Samemu Montanusowi postępowanie diagnostyczno-terapeutyczne przydało wielu nowych studentów (m.in. Johna Caiusa, późniejszego lekarza angielskiego króla Edwarda VI), którzy na bieżąco notowali obserwacje swojego mentora, pod jego kierownictwem zdobywali wiedzę medyczną oraz pomagali uczonemu w prowadzeniu praktyki leczniczej. To właśnie owe *consilia* pod przewodnictwem Montanusa stały się źródłem i inspiracją dla polskiego studenta medycyny Walentego Sierpińskiego z Lublina, zwanego też Lubelczykiem, do wydania stu porad medycznych, w których zaprezentował poglądy medyczne i przeanalizował proces podejmowania decyzji przez Montanusa w praktyce klinicznej. Te wskazówki stały się następnie dla adeptów studiów medycznych drukowanymi poradnikami medycznymi²⁸. Kontynuatorem zamysłu wydawniczego Walentego z Lublina był sławny niemiecki medyk Johannes Krafft (Giovanni Crato von Krafftheim)²⁹.

W związku z tym, że *Consultationum medicinalium centuria prima* uznawane jest za najbardziej reprezentatywne dzieło, które pozostawił po sobie Montanus, warto przyjrzeć się osobie wydawcy, tym bardziej, że był Polakiem³⁰. Walenty Sierpiński z Lublina zapoznał

27 Por. np. prace Montanusa, które zredagował i wydał Girolamo Donzellini: *Consultationes medicae de variorum morborum curationibus*, Basileae 1557; *Consilia medica quae ullibi extant nunc primum edita [...] in tres partes distributa ab infinitis mendis repurgata*, Basileae 1557; *Opuscula varia Io. B. Montani medici [...] cum eiusdem epistola nuncupatoria d. Iulio Alexandrino medico Romanorum regis*, Basileae 1557. Inne dzieła Montanusa to m.in.: C. Janus, G.B. da Monte, Aetii Amideni *Quem alii antiochenum vocant medici clarissimi libri XVI. In tres tomos divisi, quorum primus & ultimus Joanne Baptista Montano Veronenis medico, secundus Iano Cornario Zuiccaiensi & ipso medicinae professore, interpretibus latinate dnati sunt*, Basileae 1535; G.B. da Monte, *Sumaria declaratio eorum, quae ad urinarum cognitionem maxime faciunt*, Venetiis 1552; *Io Baptistae Montani Consultationum medicinalium centuria prima, a Valentino Lublino quam accurate collecta*, Venetiis 1556; idem, *Petri Pauli Peredae Setabensis, doctoris medici, et apud Valentinos publici medicinae professoris*, In *Michaelis Ioannis Paschalij methodum curandi, scholia: exercentibus medicinam maximè vitia. Ad illustrissimum & reuerendissimum dominum Gasparem à Chiroga, archiepiscopum Toletanum, Hispaniarum primatem, & sacrosanctae fidei Catholicae primum cognitorem*, Venetiis 1558; idem, *Opuscula varia ac praeclara: in quibus fere tota medicina explicata II, Operum ad medici longè praestantissimi tomus secundus*, Basileae 1558; idem, *Expectatissimae in primam et secundam partem Aphorismorum Hippocratis lectiones, summa cura collectae: Exactissimaque diligentia recognitae, ad medicinae studiosorum usum*, Venetiis 1555; idem, *Ioannis Cratonis [...] ad Artem medicam Isagoge. Additae sunt in libros Galeni De elementis, De natura humana, De atrabile, et De temperamentis, & facultatibus naturalibus Periochae Ioannis Baptistae Montani: cum epistola Io. Cratonis, qua rectè Galenum legendi ratio breuiter ostenditur*, Venetiis 1560; *Consilia medica omnia, quae ullibi extant partim antea, partim nunc primum editus. Opera ac diligentia Hieronymi Donzellini*, Noribergae 1559. Zestawienie sporządzone zostało przez: H.S. Murphy, op. cit., s. 291, 296–297. Spis ten jest niepełny, również z tego względu, że uwzględniła jedynie jedną pracę wydaną staraniem Walentego z Lublina. Por. także zestawienie prac Montanusa: worldcat.org/identities/viaf-74004893/ [dostęp 4.12.2020]. Zbiór *Consiliorum*, które wydał Crato von Krafftheim: G.B. da Monte, *Consultationum medicinalium Centuria secunda*, red. J. Crato, Venetiis 1559; idem, *Consultationum medicarum opus absolutissimum*, red. J. Crato, Basileae, 1565; idem, *Consultationes medicae*, red. J. Crato, Basileae 1572, 1583.

28 Por. M. Stolberg, *Empiricism*, s. 497.

29 H.S. Murphy, op. cit., s. 162.

30 Walenty Sierpiński z Lublina żył w drugiej połowie XVI w. (nie ustalono dokładnych lat jego życia). Był doktorem medycyny i wydawcą dzieł o tematyce medycznej. Urodził się w Lublinie jako syn Mikołaja, mieszczanina lubelskiego. Swoją karierę naukową na uniwersytecie rozpoczął semestrze letnim 1538 r. w Krakowie. Wiosną 1541 r. zdobył stopień bakałarza sztuk wyzwolonych. Dzięki pomocy Stanisława Tęczyńskiego,

Montanusa w Padwie, podobnie jak Vincenzo Casalę z Brescii oraz innego sławnego uczonego z tego środowiska – Francesca Frigamelica. Najprawdopodobniej z inspiracji Casali albo po prostu idąc za jego przykładem, podjął się wysiłku, aby uporządkować i oddać do druku wykłady Montanusa. Swoją działalność rozpoczął od wydania w 1554 r. w Wenecji kilkunastu prac Montana³¹.

Inne rozprawy – obok wspomnianej *Consultationum medicinalium centuria prima* – z tego okresu wydane staraniem Walentego z Lublina, referujące poglądy medyczne Montanusa, to: *Opuscula. I De characterismis februm. II Quaestio de febre sanguinis. III De uterinis affectibus*, Venetiis 1554, 1556; *In nonum librum Rhasis an Mansorem regem Arabum exposition*, Venetiis 1554; *In libros Galeni de arte curandi ad Glauconem explanationes; In tertium [sic] primi Epidemiorum sectionem explanations*, Venetiis 1554. Z tego okresu pochodzą również takie rozprawy Montanusa w opracowaniu i redakcji Walentego z Lublina, jak: *In artem parvam Galeni Explanationes*, Venetiis 1554, Lugduni 1556; *In primam Fen libri primi Canonis Avicennae Explanatio a Valentino Lublino Polono Collecta*, Venetiis 1554; *De excrementis lib. II a Valentino Lublino Polono in studiosorum communem utilitatem dati, alter de fecibus, alter de vrinis; quibus accessit quaestio eiusdem, quomodo medicamentum aequale, uel inaequale dicatur*, Venetiis 1554, 1555; *Tractatus etiam utilissimus, de morbo Gallico*, Venetiis 1554, 1555. Widać zatem, że Walenty z Lublina wykazywał dużą aktywność w zbieraniu, redagowaniu i wydawaniu spuścizny medycznej swego nauczyciela. Najpewniej musiał też współpracować na tym polu z Montanusem i konsultował na bieżąco zawartość merytoryczną dzieł.

Większość prac edytorskich Walentego z Lublina przypada na jego pobyt we Włoszech, jednak po powrocie do Polski (koniec 1554 r.) nie zaniechał wcześniejszych projektów i wydał jeszcze następujące prace Montana: *In quartam fen primi canonis Avicennae*, Venetiis 1556; *Explanationes in secundum caput libri canonis Avicennae*, Venetiis 1557; *Explanationes in II caput libri I Canonis Avicennae*, Venetiis 1557³²; *Consultationes de variorum morborum curationibus*, Venetiis 1557³³. Wydania dalszych prac tego słynnego medyka zaniechał. Jak przypuszcza Wanda Baczkowska, autorka biogramu Sierpińskiego, stało się to za sprawą braku mecenasów, którzy mogliby sfinansować to przedsięwzięcie³⁴.

Consultationum medicinalium centuria prima wyszła drukiem w oficynie Erasmiana w Wenecji w 1554 r. Na zawartość dzieła złożyło się – jak sam tytuł już wskazuje – sto porad medycznych (*centuria prima*)³⁵. Porady składają się z trzech głównych części. W pierwszej porada zawiera opis metod leczenia i leków przepisanych pacjentowi (*Praecepta*

późniejszego wojewody sandomierskiego, mógł w 1547 r. udać się na Uniwersytet Padewski. Pobyt i nauka Walentego z Lublina przypadła na okres największej ekspansji naukowej Polaków na tym uniwersytecie. Zob. D. Quirini-Popławska, op. cit., s. 56.

31 V. Lepri, *Knowledge Transfer and the Early Modern University: Statecraft and Philosophy at the Akademia Zamojska (1595–1627)*, Leiden, Boston 2019, s. 74. Znalazła się tutaj niepełna informacja o tym, że Walenty z Lublina podjął się wydania tylko ośmiu prac Montanusa.

32 J. Reychman, op. cit., s. 201–202.

33 Zestawienie prac Montanusa wydanych staraniem Walentego z Lublina – zob. worldcat.org/identities/lccn-n87819404/ [dostęp 4.12.2020].

34 W. Baczkowska, *Walenty Sierpiński*, [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/walenty-sierpinski [dostęp 13.12.2019].

35 J. Fritz, *Wiadomości o polskich pacjentach w Consiliach lekarzy włoskich XVI wieku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” t. 5, 1926, s. 8–9, 11.

atque data). Następnie autor porady lekarskiej wyłuszczał w sposób naukowy opinię na temat schorzenia zdiagnozowanego u pacjenta (*Dicta in consultationibus, quae vulgo collegia appellantur*). Element trzeci porady to analiza konkretnego przypadku chorobowego, będąca konsekwencją obserwacji pacjenta (*Observata partim in curationibus ab iis qui praeceptorem ad aegros sequebantur*).

Mimo że dzieło to zostało wydane we Włoszech, było również dostępne w ofercie sprzedaży u krakowskich księgarzy i znane wśród medyków leczących w Polsce. Jako ciekawostkę można podać, że w bibliotece Antoniego Schneebergera, szwajcarskiego lekarza mieszkającego na stałe w Krakowie, zachowało się wydanie z 1554 r. Właściciel na posiadanym egzemplarzu dopisał autorskie komentarze, co dowodzi, że dzieło to było przez niego wertowane i studiowane³⁶. Egzemplarze dzieł Montanusa znajdowały się także w bibliotekach lubelskich medyków³⁷. Świadczy to o zasięgu oddziaływania metod leczenia tego medyka. Z pewnością nie pozostał bez wpływu na dobór literatury medycznej dokonywanej przez miejscowych medyków fakt, że wydawca wielu dzieł tego włoskiego lekarza wywodził się z Lublina.

Montanus zyskał poważanie w grupie polskich chorych. Być może stało się tak za sprawą Walentego z Lublina, który pełnił rolę asystenta i do którego Montanus kierował pacjentów z Polski. Do Sierpińskiego mieli się zgłaszać chorzy, którzy przybyli do Włoch i oczekiwali na wizytę u Montanusa, a także ci, którzy kontynuowali podjęte leczenie. Z pewnością nie bez znaczenia pozostawały kwestie językowe i niejednokrotnie brak znajomości języka łacińskiego, a tym bardziej włoskiego, w zakresie fachowych terminów medycznych. U pacjentów zgłaszających się osobiście możliwość udzielania podczas wywiadu medycznego odpowiedzi w języku ojczystym z pewnością budowała poczucie bezpieczeństwa, a z drugiej strony dawała szansę uzyskania od nich wyczerpujących odpowiedzi na pytania medyka dotyczące stanu zdrowia i dolegliwości. Kiedy wymagał tego skomplikowany stan zdrowotny pacjenta (a być może również jego pozycja społeczna czy finansowa), Montanus odwoływał się do pomocy innych medyków, zwołując konsylia lekarskie. Taka forma stawiania diagnozy z pewnością imponowała pacjentom, którzy czuli, że mają do czynienia z fachową opieką medyczną.

Analiza *Consultationum medicinalium* pokazuje, że Montanus diagnozował przypadki chorych, których obserwował z autopsji i których osobiście badał, zwracając szczególną uwagę na budowę anatomiczną pacjenta. Wiele porad dotyczy jednak pacjentów, których nie widział osobiście, a stawiał im diagnozę na podstawie objawów chorobowych przedstawianych mu korespondencyjnie. Stosowanie w praktyce medycznej takiej konsultacji medycznej niejako przeczy wyznawanej zasadzie mającej polegać na kładzeniu nacisku na medycynę praktyczną³⁸.

Montanus był zwolennikiem poglądu, że wiele chorób zaczyna się od układu pokarmowego, połączonego z mózgiem i na niego oddziałującego. Zły stan tego pierwszego układu powodował dolegliwości ze strony drugiego narządu. Za źródło i przyczynę bólów głowy uważał zatem osłabienie wątroby i żołądka. Toteż zalecał najpierw wzmocnić te

36 K. Nierzwicki, op. cit., s. 185.

37 E. Torój, *Inwentarze księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591–1678*, Lublin 1997, s. 38–40.

38 Więcej na ten temat w: A. Odrzywolska, op. cit. Tutaj jedynie na potrzeby artykułu krótko scharakteryzowałam treść i konstrukcję porad medycznych udzielanych przez Montanusa.

dwa narządy, aby poprawić tym samym kondycję zdrowotną całego organizmu. Zwracał uwagę, że na ogólny stan zdrowia wpływa praca. Wychodził z założenia, że przepracowanie znacząco obciąża organizm, czyni go bardziej podatnym na choroby i znacząco obniża wydolność wszystkich narządów wewnętrznych. Stałym elementem dnia miała być drzemka, którą należało planować dwie godziny po spożyciu jedzenia³⁹.

Takie same niekorzystne następstwa powodował siedzący i nieregularny tryb życia. Należało przestrzegać godzin wypoczynku, wstawać o wschodzie słońca, myć zęby i ciało, nacierać skórę oliwnym prześcieradłem, w ramach porannej kosmetyki można było też przemywać twarz białym winem⁴⁰. Szkodził zdrowiu zbyt emocjonalny odbiór rzeczywistości. Istotnym elementem oddziałującym na kondycję zdrowotną miało być zachowywanie równowagi psychicznej poprzez pozostawanie w dobrych relacjach z ludźmi. Na polepszenie higieny życia i ogólnego samopoczucia miało wpływać ubieranie się po odbyciu kąpieli w czyste i pachnące ubranie, słuchanie śpiewu, czytanie. Pomagać w zachowaniu równowagi miały natomiast ćwiczenia oddechowe oraz zaspokajanie potrzeb seksualnych⁴¹.

Elementem osłabiającym organizm człowieka miało być również nieumiarkowanie w jedzeniu i w picciu. Zdaniem Montanusa pomiędzy poszczególnymi posiłkami powinny być robione wielogodzinne odstępy, jednak należało spożywać jedzenie cztery razy dziennie. W swoich poradach podawał szczegółowe informacje na temat składników diety. Oczywiście posiłki powinny być dobierane z uwzględnieniem teorii humoralnej i z zachowaniem zasady przynależności do określonego typu osobowościowego. Generalnie wychodził z założenia, że szkodzi mięso z ptaków mających częsty kontakt z wodą, odradzał jedzenie ryb łowionych ze stojących akwenów wodnych, za ciężkostrawne uznawał sery i oleje, a za niesmaczne – kwaśne wino. Za zdrowe uważał mięso drobiowe, mięso bażantów, cielęcinę, a ponadto chleb pszenny i jaja⁴². Podkreślał szkodliwe oddziaływanie na układ pokarmowy przypraw korzennych i alkoholu, którego należało używać z należnym umiarem. Aby przywrócić stabilny stan zdrowia, Montanus doradzał swoim pacjentom dbałość o regularne wypróżnienia, stosowanie okresowo środków przeczyszczających celem przyspieszenia perystaltyki jelit i wyrugowania z organizmu zalegających szkodliwych substancji. Propagował upusty krwi z konkretnej żyły, robione profilaktycznie raz lub dwa razy do roku, na wiosnę oraz jesienią. Miały one spełniać funkcję krwiotwórczą, oczyszczając organizm i pobudzać do tworzenia nowej krwi⁴³.

Dla ogólnej kondycji zdrowotnej znaczenie miał klimat oraz warunki mieszkaniowe, w jakich człowiek żył. Wedle opinii Montanusa najlepszy dla życia człowieka był klimat umiarkowany. Mieszkanie miało być suche, bez wilgoci, kurzu i nienarażone na obecność dymu. Z samego rana zalecał spacer, który miał usprawnić krążenie krwi. Zamiennie –

39 J.B. Montanus, *Consultationum*, Consult. I, s. 1–9.

40 Ibid., Consult. LXVIII, s. 366–370.

41 Ibid., Consult. LXVIII, s. 366–370.

42 Ibid., Consult. XL, s. 200–203.

43 Ibid., Consult. I, s. 2–3. Teoria humoralna przypisywana Hipokratesowi (460–377 p.n.e.), a rozwinięta przez Claudiusa Galena (131–201 p.n.e.) obowiązywała medycynie aż do XVIII w. i omawiała wpływ równowagi (lub jej braku) czterech płynów ustrojowych człowieka (łac. *humores*) – krwi, flegmy, żółci żółtej i żółci czarnej – na temperament człowieka i jego osobowość (typ sangwiczny, flegmatyczny, choleryczny, melancholiczny) oraz kondycję zdrowotną. Zob. B. Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie, cz. 1 (Od czasów najdawniejszych do połowy XVII wieku)*, Warszawa 1962, s. 75–78, 81, 98–99.

zamiast chodzenia – można było ograniczyć się do nacierania ciała, aby doprowadzić do rozgrzania organizmu i polepszyć tym samym układ krążenia. Z drugiej strony był przeciwnikiem poddawania ciała zbyt wysokiej temperaturze w łaźni, co mieli w zwyczaju czynić mieszkańcy północnych krain. Tego rodzaju praktyki miały zbytnio obciążać serce, zwłaszcza u ludzi w podeszłym wieku⁴⁴.

Szczegółowo zostały w tych poradach medycznych opisane objawy chorobowe występujące u chorych na kiłę. Chorych na syfilis uprzedzał, że jest w stanie jedynie zahamować postępy tej choroby, natomiast nie spowoduje jej całkowitego wyleczenia. Wśród remediów, które miały składać się na leczenie, znalazły się przepisy na syropy, zalecenia stosowania upustów krwi, kąpeli w wodzie mineralnej, a także zmiana trybu życia, uwzględnianie zasad teorii humoralnej w układaniu diety. W poradach znalazły się też sugestie, aby pacjenci nie zwracali się o pomoc do innych medyków, gdyż w tym zawodzie można spotkać wielu takich, którzy stosują nieskuteczne metody leczenia, powodujące niekiedy nasilenie objawów chorobowych. Niekiedy zastrzegał, że proces leczenia będzie rozciągnięty w czasie⁴⁵.

Z jakimi problemami zdrowotnymi zwracali się chorzy do tego słynnego medyka? Wśród wielu innych wymienił można: bóle głowy i oczu, ból żołądka, obrzęki całego ciała, chudość, wychłodzona śledziona, pogarszający się wzrok, wrastanie rzęs, pocenie nóg, rany głowy i klatki piersiowej oraz wspomniana wyżej kiła. Analiza porad udzielanych przez Montanusa, zwłaszcza tych bez osobistego zbadania pacjenta, skłania do wysunięcia tezy, że rady udzielane przez tego medyka były uniwersalne w swoim przekazie, nie mogły zaszkodzić, gdyż nie ingerowały agresywnie w organizm chorego, odnosiły się do różnych dziedzin życia, uwzględniały stan fizyczny i psychiczny pacjenta. Wiele rad dotyczących trybu życia medyk powielał, co potwierdza ich uniwersalność.

Warto zreferować dyskusję toczoną wśród historyków medycyny na temat faktycznego wpływu Montanusa na rozwój medycyny klinicznej. Analizę poglądów przeprowadziła Monica Panetto, która zwróciła uwagę, że pierwszym, który uznał Montanusa za prekursora nowej metody leczenia, był Giovanni Rasori. Ten badacz podczas swojego wystąpienia w szpitalu wojskowym w Mediolanie w 1808 r. o metodach prowadzenia studiów medycznych (*Sul metodo degli studj medici*), podniósł fakt, że Montanus pracował przynajmniej od 1543 r. w katedrze medycyny praktycznej. Równocześnie leczył chorych w szpitalu św. Franciszka w Padwie w obecności studentów, których instruował i którym objaśniał postępowanie diagnostyczno-terapeutyczne, nakazując przy tym prowadzić im na piśmie historię choroby poszczególnych pacjentów. Podstawą do wysuwania wniosków przez Rasoriego co do miejsca Montanusa w historii medycyny był tekst *Explicatio locorum Medicinae sine quorum intellige[n]tia eam nemo recte exercere potest* wydany w Paryżu 1554 r., zredagowany przez Vincenzo Casalę z Brescii. Uczony posiłkował się też przekazami uczniów Montanusa⁴⁶.

Kolejny historyk, Giuseppe Montesanto, przejrzał archiwum szpitala św. Franciszka, aby zweryfikować wnioski, do których wcześniej doszedł Rasori. Uznał, że na podstawie zachowanych dokumentów można jedynie dowieść, że podczas badania przedmiotowe-

44 J.B. Montanus, *Consultationum*, Consult. I, s. 2–3.

45 Ibid., Consult. LXV, s. 334–341.

46 M. Panetto, op. cit., *passim*.

go przy łóżku chorego i podczas stawiania diagnozy oraz zalecania stosownej terapii, brali udział nie tylko studenci, lecz też wykładowcy Uniwersytetu w Padwie. Ten fakt uznał Montesanto za niewystarczający, aby włączyć Montanusa do grona prekursorów medycyny klinicznej. Jednak stanowisko tego historyka nie zostało zaakceptowane przez historiografię i późniejsi badacze, zwłaszcza Giuseppe Cervetto (w 1839 r.), opowiedzieli się za tezami Rasoriego⁴⁷.

Do dyskusji nad rolą Montanusa w tworzeniu podwalin medycyny klinicznej wrócił w 1873 r. Giuseppe Orsolato. Ponownie poddał analizie opinie Rasoriego, przecząc twierdzeniom, jakoby Montanus był prekursorem leczenia bezpośrednio przy łóżku pacjenta. Jako argument podał Orsolato, że źródło, na którym Rasoni oparł swoje tezy, czyli praca zredagowana przez Casalę, omawia jedynie pięć przykładów na zastosowanie praktyk klinicznych w leczeniu chorych. Słusznie zauważył, że Casala opisał jedynie dwie sytuacje, które miały miejsce podczas praktyki medycznej odbywanej w szpitalu św. Franciszka, gdzie zostało wymienione nazwisko Montanusa. Pozostałe trzy odnoszą się do prywatnych wizyt medyka w domu chorego. Owo *collegium* miało dotyczyć przypadków mających miejsce podczas pobytu lekarza w otoczeniu studentów w przestrzeni prywatnej pacjenta. Przy okazji ustalania miejsca i znaczenia Montanusa w historii medycyny została podjęta dyskusja nad sprecyzowaniem terminu *collegium*. Orsolato, opierając się na materiale źródłowym, doszedł do wniosku, że owe kolegia można zdefiniować jako spotkania medyków, do których byli dopuszczani również studenci medycyny i na których omawiano poszczególne przypadki chorobowe. Ten sam uczony zwrócił uwagę, że szpital miejski pozostawał pod zarządem zakonu franciszkanów i był uniezależniony od padewskiego uniwersytetu. Trudno zatem łączyć stanowisko profesora uniwersytetu z funkcją lekarza szpitala. To twierdzenie przemawiałoby za negowaniem roli Montanusa w ustanawianiu nowatorskich metod leczenia w ramach programu nauczania propagowanego na studiach medycznych na padewskim uniwersytecie. Orsolato podał również przykład – na podstawie przekazów źródłowych niemieckiej nacji studiującej w Padwie – innego lekarza, Albertina Bottoniego, który w 1578 r. (czyli 27 lat po śmierci Montanusa!) również zaprowadzał swoich studentów do szpitala św. Franciszka, aby porównać wiedzę z zakresu medycyny teoretycznej z wiedzą praktyczną. Orsolato poszedł dalej w swoim zaprzeczaniu wiodącej roli Montanusa w upowszechnianiu łączenia wiedzy teoretycznej z praktyczną. Uznał, że nie jest niczym pewnym praca Montanusa w szpitalu św. Franciszka. Miał on być jedynie powoływany do roli konsultanta. Za tym stanowiskiem miały przemawiać przekazy jego uczniów, gdzie wśród kilkuset przeprowadzonych konsultacji tylko około czterech miało miejsce na terenie szpitala św. Franciszka. Pomimo umniejszenia roli Montanusa przez Orsolata (a wcześniej przez Montesanta), nadal w literaturze fachowej dominował pogląd, że ten lekarz miał wpływ na rozwój medycyny klinicznej⁴⁸.

Kilka lat temu, w 2014 r., Michael Stolberg, badając problematykę nauczania przy łóżku chorego przez studentów medycyny w Padwie połowy XVI w., udowodnił źródłowo, że oprócz Montanusa przynajmniej jeszcze jeden profesor – Antonio Francanzani – nauczający w tym samym okresie prowadził zajęcia praktyczne bezpośrednio w obecności chorego. Ta forma leczenia miała się odbywać również w szpitalu św. Franciszka w Pa-

47 Ibid.

48 Ibid.

dwie. Uczony stanął na stanowisku, że trudno odróżnić metody nauczania praktycznego odbywane w szpitalu od tych, z którymi studenci mieli do czynienia podczas prywatnych wizyt u chorych. Zarówno w warunkach szpitalnych, jak i w przestrzeni prywatnej uczyli się podstaw uroskopii, badania pulsu, manualnego badania jamy brzusznej, zdobywali umiejętności chirurgiczne w zakresie prostych zabiegów. Stolberg podkreślił, że tego rodzaju kwalifikacje były coraz bardziej przydatne w pracy uczonego medyka, który starał się nadążać za oczekiwaniami stawianymi przez pacjentów⁴⁹.

Do tego problemu badawczego powrócił w 2016 r. Fabio Zampieri, który w pracy poświęconej klinicznym metodom leczenia skonstatował, że nie można odmówić Montanusowi tego, iż prowadził nauczanie bezpośrednio przy łóżku pacjenta, trudno jednak uznać, że był on prekursorem tej metody leczenia. Podkreślił, że ten medyk starał się pogodzić wiedzę praktyczną z teoretyczną, uzupełniając wiedzę, którą dostarczały te dwie metody. Praktyczna wiedza nie pozwalała lekarzowi określić przyczyn wewnętrznych choroby, lecz umożliwiała zbadanie reakcji pacjenta na podjęte leczenie. Z kolei dzięki wiedzy teoretycznej można było w sposób racjonalny przeanalizować dolegliwości wewnętrzne, wspomagając się przy tym wiedzą z zakresu anatomii⁵⁰.

Wprawdzie trudno chyba utrzymać tezę, że Montanus był prekursorem medycyny klinicznej, jednak nie można odmówić mu dbałości o łączenie wiedzy teoretycznej z metodą demonstracyjną, polegającą na uzupełnianiu założeń teoretycznych praktyką i doświadczeniem. Dzięki posiadanym umiejętnościom pedagogicznym miał świadomość potrzeby stosowania równolegle tych dwóch elementów nauczania. Dochował się wielu zdolnych uczniów. Jego wykłady, konsultacje i metody leczenia przetrwały w redakcjach będących zapewne niekiedy modyfikacjami jego poglądów, ale w głównym zarysie odpowiadającym jego założeniom myślowym, erudycji i stosowanym sposobom leczenia. Postrzegał człowieka w sposób holistyczny, a propagowane przez niego metody leczenia miały uwzględnić założenia obowiązującej wówczas teorii humoralnej.

Bibliografia

Źródła

- Cornarius J., da Monte G.B., *Aetii Amideni Quem alii antiochenum vocant medici clarissimi libri XVI. In tres tomos divisi, quorum primus & ultimus Joanne Baptista Montano Veronenis medico, secundus Iano Cornario Zuiccaiensi & ipso medicinae professore, interpretibus latinate dnati sunt*, Basileae 1535.
- da Monte G.B., *Consilia medica omnia, que ullibi extant partim antea, partim nunc primum editus. Opera ac diligentia Hieronymi Donzellini*, Noribergae 1559.
- da Monte G.B., *Consilia medica quae ullibi extant nunc primum edita [...] in tres partes distributa ab infinitis mendis repurgata*, wyd. Girolamo Donzellini, Basileae 1557.

49 M. Stolberg, *Beside Teaching and the Acquisition of Practical Skills in Mid-Sixteenth-Century Padua*, „Journal of the History of Medicine and Allied Sciences” t. 69, 2014, nr 4, s. 633–661.

50 F. Zampieri, *Il Metodo anatomo-clinico fra meccanicismo ed empirismo: Marcello Malpighi, Antonio Maria Valsalva e Giovanni Battista Morgagni*, Roma 2016 (*Storia della Medicina*, 1), *passim*.

- da Monte G.B., *Consultationes medicae de variorum morborum curationibus*, wyd. G. Donzellini, Basileae 1557.
- da Monte G.B., *Consultationes medicae*, wyd. J. Crato, Basileae 1572, 1583.
- da Monte G.B., *Consultationum medicarum opus absolutissimum*, wyd. J. Crato, Basileae 1565.
- da Monte G.B., *Consultationum medicinalium Centuria secunda*, wyd. J. Crato, Venetiis 1559.
- da Monte G.B., *Expectatissimae in primam et secundam partem Aphorismorum Hippocratis lectiones, summa cura collectae: Exactissimaque diligentia recognitae, ad medicinae studiosorum usum*, Venetiis 1555.
- da Monte G.B., *Ioannis Cratonis [...] ad Artem medicam Isagoge. Additae sunt in libros Galeni De elementis, De natura humana, De atrabile, et De temperamentis, & facultatibus naturalibus Periochae Ioannis Baptistae Montani: cum epistola Io. Cratonis, qua rectè Galenum legendi ratio breuiter ostenditur*, Venetiis 1560.
- da Monte G.B., *Opuscula varia ac praeclara: in quibus fere tota medicina explicata II, Operum ad medici longe praestantissimi tomus secundus*, Basileae 1558.
- da Monte G.B., *Opuscula varia Io. B. Montani medici [...] cum eiusdem epistola nuncupatoria d. Iulio Alexandrino medico Romanorum regis*, wyd. G. Donzellini, Basileae 1557.
- da Monte G.B., *Petri Pauli Peredae Setabensis, doctoris medici, et apud Valentinus publici medicinae professoris, In Michaelis Ioannis Paschalij methodum curandi, scholia: exercentibus medicinam maximè vtilia. Ad illustrissimum & reuerendissimum dominum Gasparem à Chiroga, archiepiscopum Toletanum, Hispaniarum primatem, & sacrosanctae fidei Catholicae primum cognitorem*, Venetiis 1558.
- da Monte G.B., *Sumaria declaratio eorum, quae ad urinarum cognitionem maxime faciunt*, Venetiis 1552.
- Montani I.B. [...] *De excrementis lib. II a Valentino Lvblino Polono in studiosorum communem utilitatem dati, alter de fecibus, alter de vrinis; quibus accessit quaestio eiusdem, quomodo medicamentum aequale, uel inaequale dicatur; Tractatus etiam utilissimus, de morbo Gallico*, Venetiis 1554, 1555.
- Montani I.B. *Consultationes de variorum morborum curationibus*, Venetiis 1557.
- Montani I.B. *De excrementis lib. II a Valentino Lublino Polono in studiosorum communem utilitatem dati, alter de fecibus, alter de vrinis; quibus accessit quaestio eiusdem, quomodo medicamentum aequale, uel inaequale dicatur*, Venetiis 1554, 1555.
- Montani I.B. *Explanationes in II caput libri I Canonis Avicennae*, Venetiis 1557.
- Montani I.B. *Explanationes in secundum caput libri canonis Avicennae*, Venetiis 1557.
- Montani I.B. *In artem paruam Galeni Explanationes*, Venetiis 1554, 1556.
- Montani I.B. *In libros Galeni de arte curandi ad Glauconem explanationes; In tertium [sic] primi Epidemiorum sectionem explanations*, Venetiis 1554.
- Montani I.B. *In nonum librum Rhasis an Mansorem regem Arabum exposition*, Venetiis 1554.
- Montani I.B. *In primam Fen libri primi Canonis Avicennae Explanatio a Valentino Lublino Polono Collecta*, Venetiis 1554.
- Montani I.B. *In quartam fen primi canonis Avicennae*, Venetiis 1556.
- Montani I.B. *Medici Veronensis In artem paruam Galeni Explanationes, A Valentino Lublino Polono editae*, Venetiis 1554, Lugduni 1556.

- Montani I.B. *Medici Veronensis Opuscula. I. De characterismis februm. II. Quaestio de febre sanguinis. III. De uterinis affectibus*, A Valentino Lublino Polono collecta, Venetiis 1554, 1556.
- Montani I.B. *Opuscula. I De characterismis februm. II Quaestio de febre sanguinis. III De uterinis affectibus*, Venetiis 1554.
- Montani I.B. *Tractatus etiam utilissimus, de morbo Gallico*, Venetiis 1554, 1555.
- Montanus J.B., *Consultationum medicinalium. Centuria prima*, wyd. W. Sierpiński z Lublina, Venetiis 1554, 1556.
- Tomasini I.Ph., *Gymnasium patavinum*, wyd. E. Cortese, D. Maffei, Bologna 1986 (*Biblioteca di Storia della Scuola e delle Università*, 33).

Literatura przedmiotu

- Awicenna. *Abu Ali ibn Sina*, red. A. Zajączkowski, Warszawa 1953.
- Bertolaso B., *Ricerche d'archivio su alcuni aspetti dell'insegnamento medico presso la Università di Padova nel cinque e seicento*, „Acta Medicae Historiae Patavina” r. 6, 1959–1960, s. 17–38.
- Biesbrouck M., *Vesaliana. An Updated Vesalius Bibliography Including all Known Publications on Andreas Vesalius (1514–1564) and His Works*, Roeselare 2015.
- Bylebyl J.J., *The School of Padua: Humanistic Medicine in the Sixteenth Century*, [w:] *Health, Medicine, and Morality in the Sixteenth Century*, red. Ch. Webster, Cambridge 1979, s. 335–370.
- Czermiński A., *Avicenna*, Warszawa 1953.
- DeBroe M. E., Sacré D., Snelders E. D., De Weerd D. L., *The Flemish anatomist Andreas Vesalius (1514–1564) and the kidney*, „American Journal of Nephrology” t. 17, 1997, nr 3–4, s. 252–260, DOI 10.1159/000169110.
- Domostawski Z., *Wprowadzenie do medycyny*, Jelenia Góra 2007.
- Favaro A., *Indici dei Rotuli dello Studio di Padova*, Venezia 1922.
- Fritz J., *Wiadomości o polskich pacjentach w Consiliach lekarzy włoskich XVI wieku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” t. 5, 1926, s. 6–21.
- Gach P.P., *Padwa (Padova): Uniwersytet*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012.
- Grendler P.F., *The Universities of the Italian Renaissance*, Baltimore 2004.
- Jędrzejewski K.S., *Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło*, „Folia Medica Lodziensia” t. 40, 2013, nr 2, s. 155–206.
- Joutsivuo T., *Scholastic Tradition and Humanist Innovation. The Concept of Neutrum in Renaissance Medicine*, Helsinki 1999.
- Lepri V., *Knowledge Transfer and the Early Modern University: Statecraft and Philosophy at the Akademia Zamojska (1595–1627)*, Leiden, Boston 2019, DOI 10.1163/9789004398115.
- Margócsy D., Somos M., Joffe S.N., *The Fabrica of Andreas Vesalius. A Worldwide Descriptive Census, Ownership, and Annotations of the 1543 and 1555 Editions*, Leiden, Boston 2018 (*Medieval and Early Modern Philosophy and Science*, t. 28), DOI 10.1163/9789004336308.
- Murphy H.S., *Reforming Medicine in Sixteenth Century Nuremberg*, Berkeley 2012.
- Nierzwicki K., *Warszawski egzemplarz „De humani corporis fabrica” Andreasa Vesaliosa (Bazylea 1555) ze zbiorów Biblioteki Narodowej: przyczynek do dziejów recepcji ana-*

tomii wesaliańskiej w Polsce, [w:] *Dawnych ksiąg niesyty: tom studiów dedykowanych profesorowi Januszowi Tondelowi na siedemdziesięciolecie urodzin*, red. I. Imańska, A. Wagner, Toruń 2016, s. 167–203.

Nutton V., *Historical introduction*, [w:] A. Vesalius, *The Fabric of the Human Body: An Annotated Translation of the 1543 and 1555*, wyd. D.H. Garrison, M.H. Hast, Basileae 2014, s. LXXV–CIII.

O'Malley Ch.D., *Andreas Vesalius of Brussels 1514–1564*, Berkeley, Los Angeles 1964.

Odrzywolska A., *Praktyka leczenia korespondencyjnego w poł. XVI w. (na podstawie listów medyków włoskich do polskich pacjentów)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. 66, 2022 (w druku).

Quirini-Popławska D., Frankowicz K., *Dzieła XVI-wiecznych padewskich profesorów prawa, filozofów i filologów w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej oraz ich proveniencja*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” t. 27, 2018, s. 9–35, DOI 10.4467/2543733XSSB.17.001.9976.

Quirini-Popławska D., *Środowisko naukowe Uniwersytetu Padewskiego w okresie studiów Klemensa Janickiego*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” r. 27, 2017, nr 2, s. 55–74, DOI 10.14746/sppgl.2017.XXVII.2.5.

Rebollo R.A., *A Escola Médica de Pádua: medicina e filosofia no período moderno [The Paduan School of Medicine: medicine and philosophy in the modern era]*, „História, Ciências, Saúde-Manguinhos” t. 17, 2010, nr 2, s. 307–331, DOI 10.1590/s0104-59702010000200003.

Rowiński K., *400-lecie śmierci Andrzeja Wesaliusza*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 10, 1965, nr 3, s. 333–341.

Schmitt Ch.B., *Thomas Linacre and Italy*, [w:] *Essays on the Life and Work of Thomas Linacre c. 1460–1524*, red. F. Maddison, M. Pelling, Ch. Webster, Oxford 1977, s. 36–75.

Seyda B., *Dzieje medycyny w zarysie, cz. 1 (Od czasów najdawniejszych do połowy XVII wieku)*, Warszawa 1962.

Siraisi N., *Medieval and Early Renaissance Medicine, An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago 1990, DOI 10.7208/chicago/9780226761312.001.0001.

Stolberg M., *Bedside Teaching and the Acquisition of Practical Skills in Mid-Sixteenth-Century Padua*, „Journal of the History of Medicine and Allied Sciences” t. 69, 2014, nr 4, s. 633–661, DOI 10.1093/jhmas/jrt015.

Stolberg M., *Empiricism in Sixteenth-Century Medical Practice: The Notebooks of Georg Handsch*, „Early Science and Medicine” t. 18, 2013, s. 487–516, DOI 10.1163/15733823-0186P0001.

Torój E., *Inwentarze księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591–1678*, Lublin 1997.

Wear A., *Explorations in Renaissance Writings on the Practice of Medicine*, [w:] *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, red. A. Wear, R.K. French, I.M. Lonie, Cambridge 1985, s. 118–145.

Zampieri F., *Il Metodo anatomo-clinico fra meccanicismo ed empirismo: Marcello Malpighi, Antonio Maria Valsalva e Giovanni Battista Morgagni*, Roma 2016 (*Storia della Medicina*, 1).

Strony internetowe

Baczkowska W., *Walenty Sierpiński*, [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/walenty-sierpinski [dostęp 13.12.2019].

Bylebyl J.J., *Leonico Nicolo*, www.encyclopedia.com/people/medicine/medicine-biographies/nicolo-leoniceno [dostęp 12.03.2021].

Cristofolini G., *Niccolò Leonico (1428–1524)*, onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/9780470015902.a0028953 [dostęp 12.03.2021].

Panetto M., *Medicina a Padova nei secoli: Giovanni Battista Da Monte e l'insegnamento clinico*, ilbolive.unipd.it/it/news/medicina-padova-nei-secoli-giovanni-battista-monte [dostęp 03.12.2020].

worldcat.org/identities/lccn-n87819404/ [dostęp 4.12.2020].

worldcat.org/identities/viaf-74004893/ [dostęp 4.12.2020].

dr hab. **Anna Odrzywolska**, prof. UJD, jest historykiem zatrudnionym w Instytucie Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego na stanowisku profesora uczelni. Jej zainteresowania badawcze to historia medycyny, historia ciała i higieny, historia jedzenia, obyczaje, mentalność, kultura materialna i duchowa szlachty XVI w. w ujęciu antropologicznym. Od 2011 do pełni funkcję z-cy przewodniczącego Komisji Historycznej PAN, Oddział w Katowicach. Jest członkiem International Society for the History of Islamic Medicine.

e-mail: a.odrzywolska@wp.pl

Data zgłoszenia artykułu: 13 grudnia 2020

Data przyjęcia do druku: 15 marca 2021